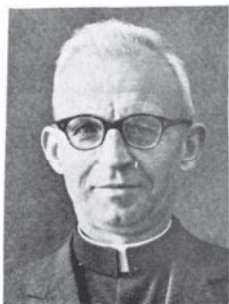

de beeldenstorm en frans-vlaanderen

prof. dr. m. dierickx s.j. • leuven

Geen feit bijna uit heel onze nationale geschiedenis heeft zo tot de verbeelding gesproken als de beeldenstorm. Tussen 10 augustus en eind september 1566 werden van Frans-Vlaanderen tot Maastricht en Leeuwarden talrijke kerken, kapellen en kloosters geschonden en ontheiligd, altaren en beelden vernield, schilderijen en retabels gescheurd, kelken en ciborieën vertrapt, kerkelijke gewaden aan stukken gereten. Men vraagt zich onwillekeurig af hoe zo iets in de toen nog goed katolieke Nederlanden kon gebeuren, en waarom deze vernielende storm in de Westhoek begon.

De oorzaken van de beeldenstorm.

Een halve eeuw geleden schreef men de beeldenstorm geredelijk toe aan „een spontane uiting van de volkswoede“. De gistende ontevredenheid over het landsbestuur, het verzet tegen de plakkaten en de inkwisitie en het antiklerikalisme waren zo tot het kookpunt gestegen dat brede lagen van de bevolking hun woede afreageerden door het stukslaan van de „afgodiscie beelden“ en van al wat met de katolieke godsdienst iets te maken had.

In „Het Hongerjaar 1566“ verdedigde de marxist Erich Kuttner in 1949 een nieuwe stelling: het textielproletariaat was door werkeloosheid en de stijging van de graanprijzen, door de honger en de ellende, tot opstand tegen de rijken gedreven, maar deze wisten handig de economisch-sociale revolutie af te leiden naar de religieuze sektor, zodat de beraamde aanval op de woningen en opslagplaatsen van de rijken omgebogen werd naar de kerken en kloosters. „De beeldenstorm een afleidingsmanoeuvre“, zo luidt de titel van een van zijn kapitels.

Alleen een grondige kennis van de jaren om de beeldenstorm kunnen ons precies

inlichten over de echte redenen hiervan. En vooreerst over de economische faktor.

Op de vrede van Cateau-Cambrésis in 1559 volgden een paar jaren van koortsachtige groei van de handel, waarop echt moeilijke jaren kwamen. Na 1564 zagen de loonarbeiders hun lonen voortdurend zakken, wat vooral voor de ongeschoolden erg uitviel. De graanoogst van 1565 mislukte en deed de graanprijzen onmiddellijk stijgen, met een hoogtepunt in december 1565. De graanhandelaars hadden echter zoveel graan opgeslagen, dat de prijzen stilaan begonnen te zakken en dat zelfs schepen met Spaanse tarwe, ofschoon zij de graanprijs met een vierde verlaagden, ongelost naar Spanje terug moesten varen. In de maand augustus 1566 waren de graanprijzen aanmerkelijk gezakt. In de lange reeks cyclische prijsstijgingen van de zestiende eeuw bekleedt de crisis van 1566 slechts de tiende of elfde plaats. Waarom gaf deze crisis van 1566 aanleiding tot een beeldenstorm en alle andere niet? Wij moeten dus blijkbaar elders naar de determinerende reden zoeken.

Na het vertrek van de eerste-minister Granvelle in maart 1564 werden Oranje en Egmont de invloedrijke raadgevers van de regentes Margareta van Parma, en ofschoon deze wel gebonden was door de bevelen en richtlijnen van koning Filips II, toch hadden zij een determinerende invloed op het bestuur. Weldra kloeg men algemeen over wanorde in de administratie, over partijdigheid in de rechtspraak en over de dreigende groei van het kalvinisme. De koning gaf zich in het verre Spanje niet voldoende rekenschap van de toestand, en meende dat het volstond de maatregelen en plakkatens van zijn vader Karel V te urgeren. Zelfs in de Brieven van het Bos van Segovia van oktober 1565 durfde hij hier nog op aan te dringen. Maar de hoge adel was daar niet voor te vinden, en ook gouverneurs en steden protesteerden. Dit ogenblik achtte de lagere adel gunstig om de leiding van het verzet te nemen. Op 5 april 1566 boden de tweehonderd edelen de landvoogdes een tekst aan om een bode naar de koning te zenden, de Staten-Generaal samen te roepen en in afwachting alle plakkatens en de inkwisitie te schorsen. Nog dezelfde maand vaardigde de regentes een plakkaat uit waarbij zij de lokale magistraten ertoe aanzette, met voorzichtigheid en bescheidenheid tegen de ketters op te treden, wat deze alle lust ontnam om tegen de fel opkomende protestanten iets te ondernemen. Voor het eerst, sinds vijftig jaren, kregen de protestanten praktisch vrij spel. Van alle zijden, speciaal uit Engeland, kwamen vele bannelingen om den gelove, vaak verbitterd door de lange ballingschap, in het land terug. De hagepreken namen toe en om een overval van de overheid te beletten, zetten zij zelfs gewapende wachtposten uit. Met de dag werden de hervormden driester in hun optreden. Talrijke predikanten verkondigden dat men tot het zuivere geloof terug moest keren en de afgodsbeelden vernietigen. Daar de winter voor de deur stond, vroegen velen zich af of men de kerken niet kon zuiveren om ze dan voor de juiste verkondiging te gebruiken. Het politieke vakuüm en de religieuze opwinding waren zo groot dat één onhandig woord of één provocerend gebaar voldoende was om de vonk te doen slaan in de ontvlambare stof.

Waarom begon de beeldenstorm in de Westhoek?

De beeldenstorm begon op 10 augustus 1566 te Steenvoorde in het Westkwartier, even over de Belgische grens op 12 km van Poperinge in het huidige Frans-Vlaanderen. Waarom daar?

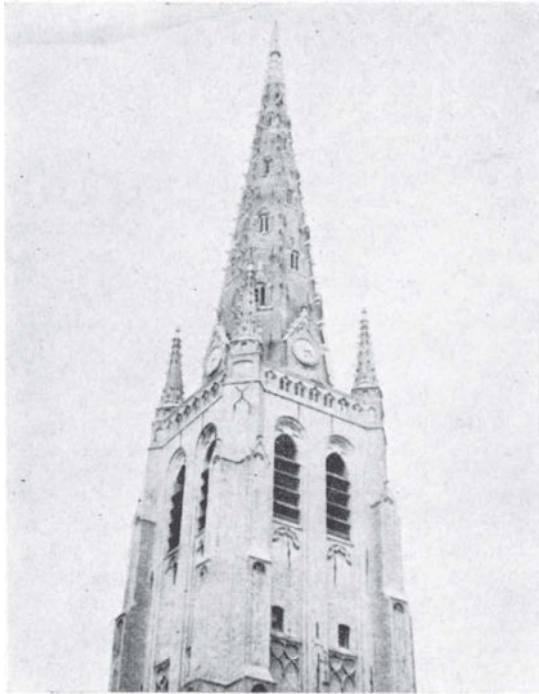
In de eerste helft van de zestiende eeuw waren vooral het lutheranisme en het

anabaptisme in onze gewesten doorgedrongen, maar deze stuurden niet aan op het vernielen van beelden. Dit zou pas het geval zijn met het kalvinisme, dat op zuivering van de tempels aandrong; weliswaar had Calvijn zelf zich steeds tegen geweld verzet, maar hij was in 1564 gestorven, en nu kregen „geweldenaren” onder de predikanten meer vrij spel.

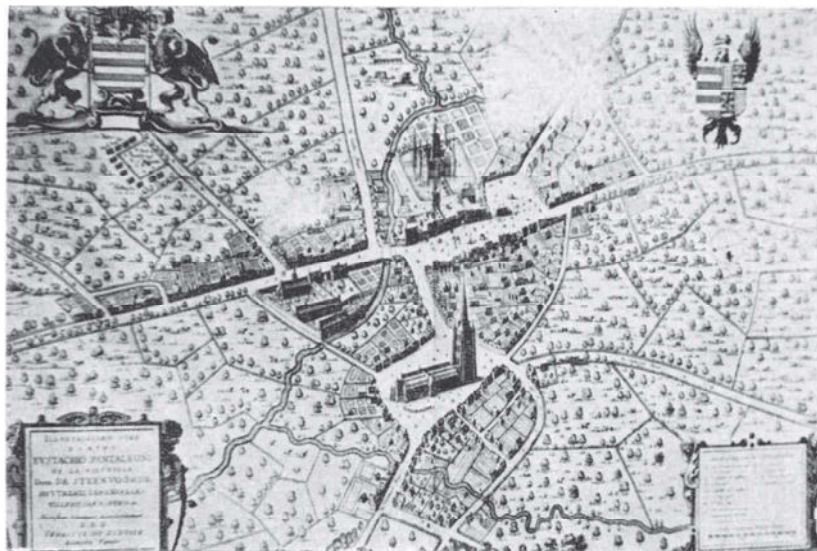
De vrede van Cateau-Cambrésis had een halve eeuw oorlog tussen de Habsburgers en de Valois afgesloten, en stelde voortaan onze zuidergrens voor inwijkende kalvinistische predikanten open. Ook is het pas vanaf die datum dat het kalvinisme, en dan nog op de zuidergrens van de Nederlanden, geweldig veld wint. Zo worden Doornik en Valenciennes grote centra van kalvinisme, ook al omdat deze doktrine bij de magistraat vurige aanhangers vond.

Frans-Vlaanderen vertoont nochtans een enigszins ander geval. Wij moeten hier eerst en vooral wijzen op het grote industriële centrum Hondschote. Sedert de veertiende eeuw was Hondschote zich gaan toeleggen op het fabriceren van lichte wollen stoffen met kamgarens. Deze raakten geweldig in trek in de loop van de zestiende eeuw, doordat de lagere standen ondergoed begonnen te dragen en ook de jonge koloniale nederzettingen overzee, met hun warm klimaat, op lichte stoffen aangewezen waren. In 1528 steeg te Hondschote de fabricage van deze kamwollen saaien tot 28.000 stuks, in 1550 tot 51.000 stuks, totdat men tussen 1561 en 1569 niet minder dan gemiddeld 90.000 stuks per jaar uitvoerde. Wij kunnen gerust zeggen dat met de andere verkoop Hondschote, het onbetwistbare centrum, meer dan honderdduizend stuks vervaardigde. Dit bracht natuurlijk mee, dat terwijl de omliggende dorpen de duizend inwoners niet bereikten, Hondschote massa's inwijkelingen aantrok en in de jaren van de grote bloei 12.000 inwoners telde. Dit is bijna zoveel als het bloeiende Leper er ooit gehad had, en zoveel als het grote textielcentrum Leiden op het ogenblik van zijn grootste bloei, terwijl de bekende handelsstad Frankfurt-am-Main in die tijd slechts van 14 tot 18.000 steeg. De inwijkelingen kwamen uit heel de Westhoek, uit de hele Nederlanden, maar ook uit Frankrijk en Duitsland. Hondschote was geen stad - eigenmachtig zou het zich de titel van stad in 1562 toeëigenen -, met als gevolg dat het geen soldatengarnizoen had, geen beschermende muren, lagere belastingen, een voortdurend wisselende bevolking, een open vrije geest op nijverheids- en handelsgebied en ook op religieus gebied. Uit de rekeningen blijkt dat handelaars niet eens wisten met wie zij koopjes sloten. Dus een anonieme massa in een zich voortdurend uitbreidend landelijk dorp, waar de woningen en schamele hutten zich aaneenregen langs de wegen die als een ster vanuit het centrum zich steeds verder uitrekten. Uitwijkelingen zijn ook ontwortelden, vatbaar voor nieuwe ideeën; zij hebben vaak alleen hun sterke armen aan te bieden en dus niets te verliezen. De zedelijkheid staat gewoonlijk laag in dergelijke milieus. Dat er vaak werklozen waren, mensen op de rand van de ellende in deze opkomende industriestad, kunnen wij uit onze kennis van de 19e eeuw voldoende veronderstellen. Ook zal Hondschote een uitverkoren oord van het kalvinisme worden, waar predikanten of verdachten gemakkelijk konden onderduiken. En voor geweld schrokken deze saaienwevers niet terug.

De Coussemaker heeft in 1876 vier dikke in-quarto-banden uitgegeven: „*Troubles religieux du XVIe siècle dans la Flandre Maritime 1560-1570*” en hierin een ontzaglijk materiaal samengebracht. Sedertdien is dit nog door andere bronnenpublicaties en studiën aangevuld. De Coussemaker vermeldt een reeks veroordelingen te Hondschote vanaf 1556, en geeft talrijke documenten waaruit blijkt

De indrukwekkende toren van de Sint-Vaastkerk te Hondschote.

Sanderus' kaart van Steenvoorde (1649) - Privé-bezit van J. Tillie.

dat Hondschote in 1561-1564 een actief centrum van protestanten was. Ook elders in Frans-Vlaanderen worden vanaf 1561 talrijke gevallen van ketterij gemeld, ja zelfs schrijft de Raad van Vlaanderen op 4 september 1561 aan de regentes dat een strenge kettervervolgving het Westkwartier zou ontvolken. In 1562 werden door de koninklijke kommissarissen 209 veroordelingen uitgesproken, maar ook de magistraten van de dorpen en kasselrijen spraken veroordelingen uit. In 1562 emigreerden vele bedreigden en verbleven bijna allen in Engeland, vooral te Sandwich en te Nordwich. In de lente en de zomer van 1566, toen het politieke vakuüm ontstond en de protestanten meenden alle vrijheid te hebben, kwamen vele bannelingen uit Engeland terug naar de Westhoek, en wijdden zich volop aan een actieve propaganda.

Het moet ons dan ook niet bovenmate verbazen dat in dit roerige milieu de eerste stoot tot de beeldenstorm werd gegeven.

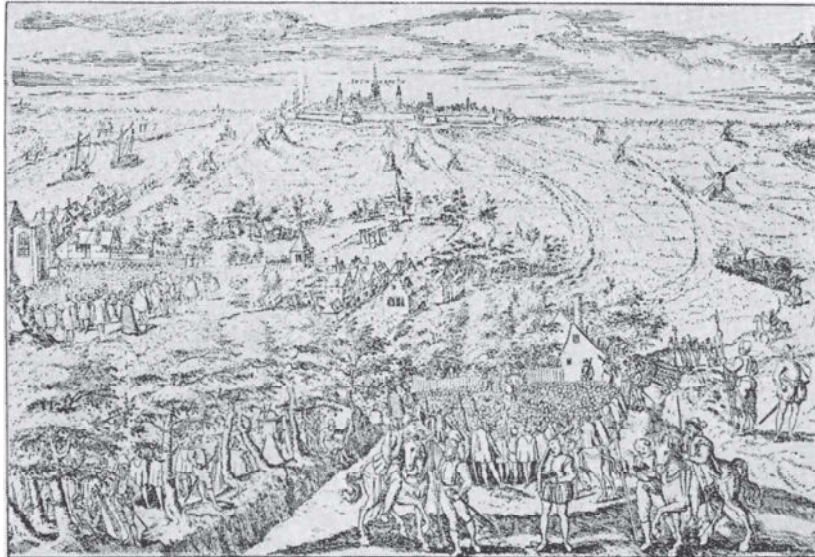
Hoe verliep de beeldenstorm in Frans-Vlaanderen?

Op 10 augustus 1566 hield Sebastiaan Matte te Steenvoorde een ophitsende preek tegen de beelden, zodat na zijn preek de opgezweepte menigte, onder leiding van Jaak de Buyzere, naar het Sint-Laurentiusklooster trok om er de beelden te verbrijzelen. Gezien het zwakke politieke gezag, de nieuwe richtlijnen en de algemene atmosfeer reageerde de magistraat niet. Hervormden leidden eruit af dat het ogenblik gunstig was om met de „afgodendienst“ definitief af te rekenen. Drie dagen preekte Jaak de Buyzere zelf te Belle, drie uur zuidelijk van Steenvoorde, waarna de „sektarissen“ naar het Sint-Antoniusklooster oprukten. „Een groot aantal geuzen, plunderaars en goddelozen“, zo schreef Pieter Reynder, prior van Sint-Jansberg te Ieper, „kwamen voor het klooster van Sint-Antonijs, gewapend met pieken, hellebaarden en haakbussen. Zij braken de ingangspoort open en beroofden op korte tijd de kerk van alle versiering en opsmuk, brekend en bevuilend al wat zij konden; zij rukten de kruisen en de heiligenbeelden af, verscheurden priesterlijke gewaden, en spaarden niets wat heilig was, noch relikwieën, noch zelfs het Heilig Sakrament van de Eucharistie, dat zij onder hun voeten vertraptten.“ (De Coussemaker, I, 227). 's Anderendaags hield Sebastiaan Matte te Poperinge zelf een preek: hij zette er zijn toehoorders aan tot het verwoesten van kerken en toonde hun verzegelde brieven van de koning, waarin deze het zuiveren van kerken en kloosters goedkeurde! Nu kwam de beeldenstorm pas volop van de grond.

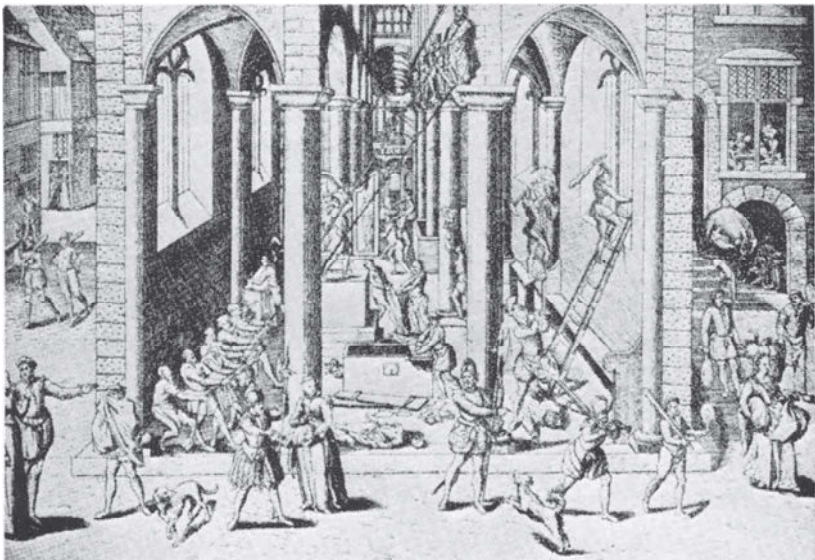
In de stad Belle zelf moesten later de kerk, twee kapellen, twee zusterskloosters en de priorij van Sint-Antonius hersteld worden, terwijl twaalf parochies van de kasselrij, waaronder tien in het huidige Frans-Vlaanderen, eveneens door de beeldenstorm getroffen werden. Er hielp geen remmen meer aan, in de tweede helft van augustus werd er in heel het Westkwartier duchtig „gestormd“.

De Calvinisten nemen niet graag de verantwoordelijkheid op zich voor deze gewelddadige beeldenstorm. Uit de allereerste gebeurtenissen kunnen wij echter met zekerheid opmaken, dat twee kalvinistische predikanten tot de beeldenstorm hebben aangezet en het opgezweepte volk hierbij hebben geleid. Wie waren deze twee heetgebakerde leiders?

Sebastiaan Matte, „zijnde een lerare ende voorstaendere, oudt omtrent XXX jaeren met een clein swart baerdeken, cort ende dick van persooone“ (De Coussemaker,

Hagepreken rondom Antwerpen.

De Beeldenstorm.

I, 349), was geboortig van Ieper, mutsenmaker van beroep, die reeds in 1563 als predikant optrad te Armentières, en toen naar Engeland moest uitwijken. Teruggekomen overzee in de nacht van 25 op 26 mei 1566, begon hij onmiddellijk te preken en gaf de eerste stoot tot de beeldenstorm. Hij nam de leiding van een bende beeldenstormers in de streek, vestigde zich te Hondschote en leidde alle akties van de groep van Hondschote gedurende verscheidene maanden. Bij de repressie werden hij en zijn vrouw verbannen; zij ontkwamen naar Duitsland, waar Sebastiaan Matte te Frankfurt als predikant fungeerde in 1571.

Jaak de Buyzere, geboortig uit Hondegem bij Hazebroek, was eerst augustijnermonnik in het klooster te Ieper, werd protestant, moest naar Engeland vluchten, waar hij te Sandwich preekte en er getrouwd zou zijn met Catherine De Raedt van Nieuwkerken. Ook hij kwam in de zomer van 1566 uit Engeland terug, preekte in juli voor een talrijk publiek te Poperinge en op 4 augustus te Ieper. Hij leidde, zoals wij zagen, de eerste beeldenstorm te Steenvoorde. In de volgende maanden preekte hij herhaaldelijk in de kasselrijen van Belle en Kassel. Hij was ook bij de slag van Austruweel voor de poorten van Antwerpen op 13 maart 1567. Daarna preekte hij nog te Amsterdam en ontkwam naar Engeland. Hij werd verbannen evenals zijn vrouw, en werd van het algemeen pardon in 1574 uitgesloten.

De Coussemaker vermeldt nog verscheidene andere predikanten die uit Frans-Vlaanderen afkomstig waren. Maar laten wij vluchtig het verloop van de beeldenstorm volgen in de heerlijkheid Hondschote en in de kasselrijen Sint-Winoksbergen en Kassel.

De Coussemaker schrijft: „Wat allereerst treft is, te zien dat het niet alleen de kerken van Hondschote en van de kasselrij Bergen zijn die het voorwerp waren van de verwoestingen van de dwepers van Hondschote; maar dat deze een groot aantal kerken en kloosters van de kasselrij Veurne hebben verwoest; zij zijn tot Poperinge en Ieper getrokken” (II, 15). En hij citeert een hele rij kerken en kloosters, vooral in Veurne Ambacht, die door deze benden van Hondschotenaren werden „gestormd”. Het deel dat Hondschote in de troebelen van 1566 nam, was zo groot dat na de troebelen niet de grootbaljuw van de kasselrij Sint-Winoksbergen, waartoe Hondschote behoorde, met hun berechting belast was, maar de baljuw van het leenhof van de heerlijkheid Hondschote. Zowel de Raad van Vlaanderen als de hertog van Alva hadden het aldus in hun instructies bepaald. „Voor de zaak van de troebelen had de baljuw van de heerlijkheid Hondschote dezelfde rechtsbevoegdheid als de baljuw van de kasselrijen”, schrijft De Coussemaker (IV, 2).

In de kasselrij Sint-Winoksbergen, ook Bergen Ambacht genoemd, waartoe de heerlijkheid Hondschote behoorde, zijn ongeveer 50 kerken geplunderd. Zo lezen wij bij De Coussemaker over de beeldenstorm in de kerk van Gijvelde: „de braecke ende demolitie vanden beelden, outaeren, Sacremens-huus ende andere chieraigen (sieraden) vander kercke, die ghedaen wiert ontrent half ougust by diverssche vreemdelingen, in nombre van ontrent viertich, commende van Hondschote, Roedsbrigghe, Poperinghe ende ander quartieren, wesende den meesten deel Walen” (III, 91). Op 16 augustus werden de twee kerken van Belle zelf aangevallen door vreemdelingen, waarbij zich enige inwoners van Belle hadden gevoegd. Ook de abdij kreeg die dag en ook de volgende dag het bezoek van de beeldenstormers, die er lelijk huishielden. Nochtans bleven ook hier weer vele kerken gespaard, vooral in de buurt van Duinkerke en Broekburg, maar ook

andere. Men heeft de indruk dat vaak een louter toeval de aanval op de ene kerk heeft gericht en van de andere afgewend.

Duinkerke, Grevelingen en de kasselrij Broekburg, die een soldatengarnizoen hadden en waar streng toezicht op de ketters werd gehouden, werden zo goed als volledig gevrijwaard voor de beeldenstorm. Geen enkele inwoner van de stad of de kasselrij Broekburg komt in de documenten van de kettervervolging voor.

De beeldenstorm heeft in de kasselrij Kassel niet minder dan 55 kerken, kapellen of abdijen getroffen, waarvan wij de lijst vinden bij De Coussemaker (IV, 16-17). Vele kerken waren er zo erg aan toe, dat er maanden lang geen kerkelijke diensten gehouden konden worden. Trouwens herhaaldelijk moesten de priesters een veilig heenkomen zoeken, daar hun trouwe parochianen niet voor hun leven konden instaan. In de stad en de kasselrij Kassel huisden niet alleen vele beeldenstormers maar ook drijvers van verdacht allooi die zich aan allerlei eksessen te buiten gingen. Nochtans waren er ook kerken - wij telden er zeventien - die voor de beeldenstorm gespaard bleven.

Onder de hervormden die in Kassel geboren werden, speelden vooral Jaak Taffin en Dathenus een voorname rol. Jaak Taffin, algemeen ontvanger van Kassel en van het Bos van Nieppe, was reeds in 1562 aangehouden; maar bij gebrek aan bewijzen weer vrijgelaten; op 12 oktober 1568 werd hij door de Raad van Beroerten verbannen, en werd hij penningmeester en vertrouwensman van de Prins van Oranje. Pieter Dathenus, eveneens geboortig uit Kassel, werd eerst karmeliet te Ieper, maar reeds in 1550 protestant en vurig propagandist; hij maakte de beroemde Dietse psalmenvertaling. Hij moest vluchten naar Londen, waar hij met een vroegere clarisse trouwde, woonde te Nordwich en te Sandwich, later te Frankfurt, maar kwam in 1566 naar de Westhoek terug en was er een ijverig predikant. Hij moest later uitwijken, maar was, in de kalvinistische periode van Gent, vanaf 1578 predikant in die stad.

In het grootse werk van A. Verheyden: „Le Conseil des Troubles. Liste des Condamnés (1567-1573)”, waarin de lijsten van alle gedaagden en veroordeelden door de Raad van Beroerten staan opgegeven, kunnen wij de omvang van de ketterij in de Westhoek enigszins aanvoelen. Wij treffen 229 namen aan van gedaagden te Belle, 101 te Bergen, 55 te Kassel en in Hondschote 116. Maar ook in tal van dorpen werden verdachten gedaagd. Als wij juist hebben geteld, werden in het huidige Frans-Vlaanderen niet minder dan 748 personen voor de Raad van Beroerten gedaagd. Voor het hele Westkwartier zouden hier nog bijgevoegd moeten worden de 478 gedaagden te Ieper, 139 te Veurne, 128 te Poperinge, enz., zodat wij gemakkelijk boven de 1500 gedaagden komen. Als wij bedenken dat Verheyden voor de hele Nederlanden 12.203 personen aangeeft, dan komt het Westkwartier wel vooraan met zijn aandeel in de beeldenstormerij en in troebelen van de volgende twee jaren.

Wij zouden willen sluiten met een wens gericht tot historici, zowel professoren als studenten. Wij beschikken nog altijd niet over een geschiedenis van het protestantisme in de Westhoek, evenmin over een studie van de beeldenstorm in dit gewest. Nochtans heeft de bronnenpublicatie van De Coussemaker reeds een massa materiaal toegankelijk gemaakt, en intussen zijn nog andere bronnen aangeboord. Het Algemeen Rijksarchief van Brussel en tal van lokale archieven hebben kostbare nog niet gebruikte documenten. Hier ligt de stof voor twee mooie doctorstesissen voor aankomende ondernemende Vlaamse historici.